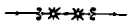

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՄՐԲԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԵԱՑ

ԵՒ ԱՌԱՆՁԻՆՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

(Տես յ'էջ 264)

Սառնակներն թէ ինքն Դամասոս եղած է հռոմէական եօթն մայր եկեղեցեաց, և քսան, և ութ երկրորդական սեպուածներուն խորհրդական շրջանն (cycle) վերջնական կերպով սահմանողը. որոց համար յատկացուց ժառանգաւորք, քահանայքն ու կրօնաւորները, սաղմոսերգութեանց կարգ ու ժամանակ որոշելով: Այս ամէն բարեկարգութեանց օգնականն և ձեռնառն էր Սուրբն Հերոնիմոս, որ հաւանականաբար եկեղեցական պաշտօմանց մէջ գործածուելու համար թարգմանեց Հին Կտակարանին այլ և այլ գրքերը, ու մասնաւորաբար մարգարէքը, աչքէ անցուց և յարգարեց խտաւակուն կոչուած թարգմանութիւնը, և սաղմոսարանը, և իրեն յանձնուեցաւ դարձեալ մարտիրոսաց անուանց ցուցակին առաջին կարգաւորութիւնը, որով ինքն եղաւ առաջին շարագրիչ մարտիրոսող գրող:

Հայրապետական կոնդակ մը կայ որ եկեղեցուց և հասարակաց պաշտօմանց մէջ կարգացուելիք կամ ոչ գրքերը որոշած առեին, մասնաւորաբար կը յիշատակէ հռոմէական վկայարարութեանց կամ Հարանց վարուց գիրք մը՝ զոր Հերոնիմոս և Հուսփինոս այն ինչ հրատարակել էին: Այս կոնդակին առաջը ոմանք զԳեղասիոս քահանայապետ կը համարին, այլք զՍմբղզաս, զԼեւոն մեծն, զԻննովկիսիոս կամ զԴամասոս: — Որչափ ալ այն ժամանակաց հայրապետը զանազան առիթներու մէջ պատուիրէր էին, բայց սկզբնաւորութիւնը անշուշտ Դամասոսի կը պատկանի:

Վայրկեան մը կանգ առնունք աստէն, նըկատելու Սրբոց փառքը ի հանդիսական ընթերցման անոնց վարուց և վկայաբանութեանց՝ բազմախուռն հաւատացելոց առջև, որք կը դուրս գարին ընդ յարկաւ քրիստոնէութեան նախկին մայր եկեղեցեաց, կամ հեթանոսութեան կամարակապ սրահից մէջ՝ որ սրբակերտուած էին նոր հաւատաց նուիրմամբ: Անթիք ունկընդաց բազմութիւն՝ նոյն իսկ մարտիրոսաց՝ որոց նահատակութեան պատմութիւնը կը կարգացուի՝ որդիքն կամ թոռունք են, տեսողք վերջին պատերազմաց, և եղբարք՝ երկնից թագաւորէն պատկուած անմահանուն և յուերժափառ երանելեաց: Հայրապետը նստած է յեկեղեցու իր գահոյիցը վրայ, զգեստաւորուած հին արքայակերպ պատմունանաւը, և որոյ փառքը և շնորհը կ'աւելցընեն խոտովանողի վրաց սպիները: Զօրս բոլորը՝ նստած կամ ոտքի վրայ, կը նկատուին երիցունք և քահանայք, սարկաւազունք, դասք ժողանգաւորաց, զեւսացիք, հին դիւնողք՝ վերամարտիկը ևս՝ տուածատուր և երկնապարզ և հաւատաց, ընթերցողը՝ որուն ունկնդիր կ'ըլլան, վերջին խոտովանող մ'է, արդէն մարտիրոսանալու սահմանուած ու թրեւս մահուան վճիռն ընդունած անձ մը, որուն ժամանակը միայն պակսեր է վկայական արմաւենին ընդունելու: Եւստի ինքն ծերունազարդ հայրապետն է՝ որոյ ոյժը պակսելով կը բռնադատուի քովը կեցած սարկաւազաց յենլով, լսեցընեք

իր ձայնը, զոր քիչ յառաջ լսեցուցած է դատաւորաց առջև, պատմելու՝ ինչ որ բոլոր ժողովուրդին ալ իր հետք ականատես է, երկնից փառաց մէջ պատկեալ եղբոր մը պատերազմը և տարած յաղթանակը։ Ենթադրենք թէ յԱնաիթք եմք. դեռ կիսաւարտ եկեղեցւոյ մը մէջ, զոր քաղքին հայրապետը եկած է նուիրագործել ի պատիւ յիշատակի երկուց վկայից։ « Ահաւասիկ դուռատ ներքուղեին՝ զոր խօսեցաւ խոստովանողն՝ ֆրիստոսի, փառաւորեալ վկայաւերն, սուրբ հայրն թէոգորոս, Անաիթքայ՝ արքեպիսոփոսոս, ի պատիւ ֆրիստոսի և արիական զինուորելոյն թէոգորի՝ որդւոյ Անատոլիոսի, և թէոգորի տոհմ սարաւեղատի, որդւոյ Յովհաննու եղբայրացւոյ, որ սպան զվիշապն մեծ և փրկեց զորդի այրւոյն, և փառաւորեց զանուն ֆրիստոսի։ Ուստի սուրբ հայրապետն կ'ուզէ որ ի պատիւ վկայիցս՝ ինք զրուցէ անոնց ներքուղեանը՝ ի վկայարանի թէոգորոսի Անատոլեայ. և խուռն բազմութիւն հաւատացեալ ժողովուրդեան գումարուած յեկեղեցւոյն, յաւուր յորում կը կատարուէր՝ տօն յիշատակի թէոգորի ստորաւեղատի, ի քսան ապիպ ամսոյ, յաւուր տարեկանի նուիրման տաճարին կատուցելոյ ի պատիւ որդւոյն Անատոլեայ, մինչդեռ զխաւորուած չէր յինութիւն տաճարի ստրաւեղատին. վասն զի այն ատեն նուիրական տարեկարծի հանդէսը կը կատարուէր ի տաճարի յաղթողին Անատոլեայ, ի փառս ֆրիստոսի, ամէն »։

Նոյն մաղթանաց ձայնը՝ կը կրկնէին կըրդկին զառք, հրեշտակաց յերկինս և որդւոց Աստուծոյ յերկրի։ և որպէս զի արձագանդ էր միացնել իրարու հետ այս կրկին պատուց ձայները, սովոր էին յաւելալ ի ժամու ընթերցման սրբոց վկայից արիական նահատակութեանց պատմութեան, քաղցրաձայն հոգեզմայլ երգեր և մեղեփիք. այն մեծաւկայեղուց տաղերը, հիմանստութեան խաւարային ժամանակներէն հասած, քայց քրիստոնէական սիրով ու սրտով մաքրուած և սրբուած։

Իրենցմէ առ մեզ իջած, սուրբ և նուիրական անկապտելի ժառանգութիւն մը. ուրով նոյն զգացմամբ և զմայլմամբ մեր հրա-

շակերտ եկեղեցեաց մէջ կ'երկրորդենք, ինչ որ նոքա հալածուած և լոյս աշխարհի բնակութենէն մերժուած՝ բանտից և գետնապաժանեաց մէջ. հաւասարապէս աշուրնիս վերցընելով յերկինս, և զինուորեալ եկեղեցւոյ ձայնը խառնելով յաղթականին հետ փառաւորել զԱստուած՝ որ սքանչելի է ի սուրբս իւր։

Այսպիսի էր Սրբոց վարուց փառաբանութեան առաջին պարագայն, և որ հաւանականաբար երկարատե եղաւ յեկեղեցւոյ, ի պատիւ և ի փառս Սրբոց, անոնց վարքէն և վկայական կենսազրութենէն քաղելով. և մասնաւոր երգերով դրուատելով զիրենք յաստուածային պաշտամունս, և տառնձինն՝ իւրենց յիշատակին նուիրուած տարեկանաց օրերուն և հանդիսութեանց մէջ։ Յոյն եկեղեցւոյ հարեւ Վարդապետը՝ բազմաթիւ այսպիսի երգեր յորինեցին, որոց հետեւող և նախանձաւոր եղան նաեւ այլք յարեւելեան ազգաց, ինչպէս նաեւ մերքն՝ այնչափ զովանի և զմայլելի երգօք շարականաց և տաղից։ Այնչափ մեծ էր իրաւամբ հաւատացեալ արտերու վրայ անոնց ազդեցութիւնն՝ որ քրիստոնէութեան սուրբ կրօնից նախանձելի օրերուն կերպով մը կը փոխադրէր զիրենք. և եթէ երբէք իրենց ժամանակաց թուրուութիւնն կամ նախնական եռանկեան պակսութիւն՝ զոմանս կը արտմեցնէր, զայլս կը լքուցանէր կամ ուղիղ և երկնքնալից աստուածուտոյց յուզւոյն. սայթաքել կամ զարուզել կուտար, նուիրական տաճարաց մէջ՝ ինկոց աւուշաճու թուրմանց հետ սրտերէ և բերնէ հոչակուած այս սիրոյ և հիացման ձայներով՝ կը յուզուէին ու կը խանդաղատէին մինչև յարտասուս։ Եւ ինչպէս, օրինակ իմն, անտարբեր կրնային մնալ և անկարելի՛ր երբ եկեղեցին անոյշ ձայնովը և խօսքերովը կը պանծացնէր ոչ լոկ բազմալազի մարտիրոսաց և վկայից, առաքելագործ հայրապետաց, երկնից զարմանալի առաքինեաց, այլ և մանկան մը լուսահարալ փառքը, զոր անզուրկ դատաւորը՝ մօրը աչքին առջև, արժողոյն տաւորեաններէն վար կը գլորէ, երբ այդ հրեշտակիկը՝ անոր գգուանքը ու գորովը կ'արհամարհէ, մօրը գիրկն ու սէրը փնտաւելով։

ու պատուանդանէն արինահոս գլխով ու շաղախեալ արեամբ՝ կիսամեռ կը փոխադրուի ի գիրկս ու ի համարյոյ մօրն, և անտի ի գիրկս եկեղեցւոյ սրբոյ՝ ներքողիւ և զօլու թեամբք վասիլ կայսեր, Անատոլ և Գերմանոս պատրիարքաց և մեր Գեօտադարձ հայրապետին. և իր եկեղեցիքը կ'ունենայ ոչ միայն յարեւելս, այլ և ընդ ամենայն երկիր՝ մինչ ի Պարսս, ի Տուրք, և ի Նէվէր՝ ուր մայր եկեղեցին իրեն անուանը և յիշատակին նուիրուած է (St. Cyr) :

Ո՛հ այս գեղեցիկ և սրաբաւղիս սողից

վարդազոյն վառեալ ծաղիկ
ի նորասունկ բուրաստանի...

Աղաւնի քաղցրաբարբառ

Հեղարանեալ ըզաւր Յիսուս.

Վերսակահոս արեամբ ներկեալ

Ոսկերոգոյ զեռաբուսիկ...

Բարունայ վարդապետին

Համեղ ողկոյզ արեամբ ճրմեալ

Պըսակեցար ի Գրիստոսէ:

մէջ, չի նկատեր թէ ինչպէս սիրա և համար կը միարանին՝ գերազոյն ու արքայութեան անմահական զրախտէն եկած ներշնչմանց խօսքն ու բացատրութիւններն զանելու, անանկ՝ ինչպէս հրեշտակք իրենց աստուածաւոր քնարից թելերուն վրայ: Քրիստոնեայ Յունաստան՝ այս նկատմամբ նախանձելիք մը չունի՝ իր հեթանոս անցելոյն վրայ. նոյնպէս և արեւմուտք՝ որոյ քրիստոնեայ Պիւնպարուսին՝ սրբոյն Պրոպետեայ երգերն՝ ամենլնտիրք լեզուով և իմաստներով, արժանաւորք են ոլիմբիական ծափաձայն գրուատեաց, և անանց տարակուսի գերազոյնք քան իրենց ժամանակաց հոռտորներու և ներքողաբանից ամէն երկասիրութեանց:

* *

Սակայն հասարակաց ընթերցողք, մանաւանդ ի Յունաստան, բացարձակաբար կանոնական ընտրութեամբ և հաւանութեամբ եղած չէին միշտ. զի երբեմն և իմաստակը (sophiste) կը բարձրանային յամբիոն. և Յուլիանոս ուրացողն ընթերցողի պաշտօնն ուներ, և հոռտորք ամբարձան մինչև յեպիս-

կոպոսական աստիճան: Վարժարաններու մէջ կրթուած ճամարտակաց աշէն՝ հնոց պարզութիւնը տաղտալի երեցաւ. փլաւեանց դարերուն՝ յառաջ կամ անմիջապէս յետոյ քան զխաղաղութիւն եկեղեցւոյ, արաւքին ճարտարախօսութիւնն ունեցաւ իր ազդեցութիւնը՝ քրիստոնէական կրօնից մայր եկեղեցեաց մէջ եղած ընթերցմանց վրայ. — ներքողաց երկաւորախօսութիւններն էին ասոնք, փլաւեանք ունեցան իրենց տկարութիւնը՝ ծառայական նմանողութեան մը կեանքեանց և անտոնիւնեանց. և որչափ ալ անոնք ընծայուած աւտուածական փառքը շիրցան ձեռք ձգել, այլ ներքողաբանից և զօլաց հրապարակական ցոյցը մտադիր փնտոնելին և սիրեցին: Երբ կայսրը կ'երևնար, կամ ի պատիւ իրեն հանդէս մը կը կատարուէր, թատրոնը կը բացուէր, կայսեր կիսարձանն ծաղիօք կը պսակուէր, և քաղաքին ճարտարախօսը կ'երգուեցնէր ամէն մուսայքը, աստութեան ամէն աստուածներն՝ շնորհք և փառք մաղթելով՝ նոր ու միշտ յաղթող ազոտափառ կայսեր:

Լիբանիոսի, Էւմենիայ, Պակադոսի քանի մը էջերը մտադրութեամբ կարդալէն ետքը՝ անկարելի է չնշմարել յոյն եկեղեցւոյ այլեւայլ սրբախօսութեանց մէջ՝ անոնց ժամանակաց զարգաց արուեստակեալ ոճոյն նմանութիւնը կամ գէթ հետքը. թէպէտեւ փութանք լսել թէ դասական համարուած այդ օտարոսի ձեւն ալ ընդունելով՝ վկայագրութիւնք իրենց հիմնական ամբողջութիւնը կը պահէին անպարտ, մանաւանդ թէ քրիստոնեայ այդ հռչակաւուն աստուածաբանաց մեծութիւնը և արկարակչիս զօլութիւնը՝ լեզուի և բանից արուեստակութիւնէն ամենեւին չէր փաստուի: Խօսքերնուս աստուգութիւնը ցոյցընելու համար՝ բաւական է մեզ, ի մէջ բազմաց, երկու հին վկայաբանութիւն մէջ բերել, զՍըրբուհայն Էփէփիայ, որ հաւաստապէս յօրինուած է հալածանաց դարերէն անմիջապէս ետքը, և զՍըրբոյն Սիմփորիանու, որ եւմենեան զարգոյն կնիքը կը կրէ, և անշուշտ Ազոտոս անուանի հոռտորին աշակերտացը միոյն երկասիրութիւնն է:

* *

Երկրորդ պարագայն կամ՝ զարը որ աւելի համառօտ է յարեւելս քան ի մուտս, նոր տեսակ մը հոգեւոր զրուցաց (légende) երեցուց, որով կերպով մը ընդարձակ սապարէզ առին սրբախօսութիւնք և օրբոց խոստովանողաց պրակք կամ՝ գործք: Մարտիրոսաց աստուածահրաշ արիւթիւնը՝ եկեղեցւոյ իրեն խաղաղութիւնը ձեռք ձգելէն շատ յառաջ, անսպասներու մէջ իրեն ապաւենը գտած էր. և հոն երեցան նորանոր մարտք և առաքինագործութիւնք, երկարատեւք և թերեւս աւելի տաժանակիրք քան յաճիթատեսք: Արդար և իրաւացի էր որ նոյն պատիւը ընծայէր եկեղեցի այս գոհին՝ որ թէպէտ անարիւն էր, բայց խարուկաց հրօքն և սիրով կը ձննճերէր: Մարտիրոսը՝ խոստովանող մ'էր, իսկ անսպասաց լուծթեան ներանձնաւորը՝ պատերազմողը. և նմանութիւնը՝ միայն բարձր վրայ կայացած չէ:

Դարերը քննելով, ստուգուած է որ այս նոր պատիւ և մեծարանք՝ չորրորդ դարուն սկիզբէն ունեցած է իր սկզբնաղբուծիւնը: Սրբոյն Մարտիրոսէ յառաջ՝ որ յարեւմուտս առաջին կարգադիրը կը համարուի, յոյն եկեղեցւոյ մէջ մեծարուած կը գտնենք զՍուրբ Նիքիոսը, զԱթանաս, զՀիլարիոն և զԱնտոն, որ նոյն իսկ մահուան անկողնոյն մէջ խոնարհութեամբն զգացած սաստիկ սարսափմամբն՝ գորովանօք կը հիացընէ զմեզ: Նոյն զգածմունքն՝ կը տանի զմեզ, մի և նոյն հետեւանքով, մինչև առ սուրբն Գրիգոր սքանչելագործ: Իր ներքողաբանը, համանուն Նիւսացի առաքը, կ'աւանդէ թէ ի վախճանելն յայտարարած ըլլայ, թէ ամենեւին կամք չունի ոչ յառաջ՝ և ոչ մահուանէն ետքը, անուրը թողուլ ո՛ր և իցէ կերպով, և թէ կ'ուզէր ինչուան զերեզմանին մէջ՝ օտար համարուիլ ի մէջ անծանօթից: Բայց անսպասաւորաց այդ երկար և մեծափայլուչ հոգեվարքը չօրս կողմը պատող առանձնութեան և լուծեան մէջ՝ իրենց աւանդէն անծանօթ մնալու փափաքին մէջ, ամենուն հիացումը և զովեստն վրանին կը հրաւիրէր, և նուիրմանց յանախութեան հետ՝

յաղթանակաց թիւն ալ կը բազմապատկուէր. հրաշխյ և զմայլմանց հետ՝ անոնց վրայ իրաւացի գրուատանք:

* *

Անոնց առաքինական և անարիւն նահատակութեանց պատմութեան և յիշատակաց յատկագիրը գրին վեհագոյն վարդապետը, ինքեանք իսկ օուրբ խոստովանողք: Սուրբն Աթանաս՝ երանելոյն Անտոնի մարմինն ամփոփող փոռոյն վրայ՝ սին մը դրու, որ նոր աշխարհիս համար լուսաւոր փարոս մը եղաւ, և սրբախօսութեան այդ ժամանակին վրայ նորահրաշ պայծառութիւն մը ծագեց. ունեցաւ իր շարայարողքը՝ զՀերոնիմոս, զՀուսիմոս, զՍուլպիկիոս Սեւերոս, զԱղեբիոս, Պալլասիոս, Կասսիանոս, Նիլոս, Թէոդորետոս, Կլիմաքս, Յովնանէս Մոսկոս, Սոփրոնիոս, Դիոնիսիոս Փոքրն, զարկաւազուն Հռովմայ՝ Պասկասիոս, Պելագիոս և Յովհաննէս, զԳրիգոր Մեծն և զԲեդա:

Հոգեւոր պատմւոյց այս մեծ բանակին առջեւ կանգ առնուեց, և համառօտիւ Սրբոց վարուց պատմադրողաց իրարու հետ ունեցած ճոյն նմանութիւնը նշանակեց: Ամենքն ալ, զէթ մեծագոյն մասը՝ անուանիք են իրենց սրբական վարուք, և կարեւոր պաշտամամբքն զօրս վարած են յեկեղեցւոյ, վարժուած խիստ շրջահայեցութեան մը: Ականատեսք են իրենց պատմածին, անոնց բարեկամքն, աշակերտք և ժամանակակիցք. կ'աւանդեն զայն որոյ ստեղծք են, և չունին իրենց նախընթաց մը՝ որուն հետեին. և ժամանակաւ, տեղեւաւ, պաշտամամբք իրարմէ հետեւ չէին կրնար աւանդածին իրարու խորհրդակցելով գրի վրայ առնուլ. բայց և այնպէս՝ միաձայն և համաձեւ են իրենց արտադրութիւնքը. ի սրբոյն Աթանասէ մինչ ի Բեդա, Թերապիզայ անսպասներուն ինչպէս լինողփափանայ հիւղերուն մէջ ի ծայրոտ արեւմտին, մի և նոյն պանծալի տեսարանն է որ կը ներկայանայ, նման զարմանահրաշ գործեր, նոյն պարզունակ և դաշնակաւոր մեծութիւն՝ անսպասաւոր ճգնաւորաց, ամէն տեղ կ'առատանայ և կ'իշխէ գերբնականն. կատարեալ է ամենաւերք գործն աստուածային. բարի և

չար հրեշտակք՝ ունին և կը կատարեն իրենց զերը, և մարդ՝ ի մէջ երկնից և երկրի, հաստատուն՝ սրբոց և ընտրելոց գրքին մէջ բռնելով իր տեղը: Այսպիսի ներշնչմամբ գրուած և մեղի աւանդուած են՝ անապատի հարց կենսագրութիւններն, որ իրենց անսեթեւեթ ռոնօն ու բացատրութեամբք պիտի զարմացընէին անշուշտ մեր ժամանակաց ամենէն աւելի զժուարհանելի ակադեմիաներն, իմէ՛ք երբէք սանսկրիտ մատենագրութիւնէ ծանօթանային մեզ, կամ՝ իրենց պարամայց բերնով աւանդուէին այն իմաստուն թեւաղութիւններն:

* *

Բայց որչափ ալ, նոյն իսկ մեր հայկական մատենագրութեան մէջ, ճոխ է այս անունը կրող հաւաքում, յատրի և ի յոյն գրոց կրկին փոխադրութեամբ, այլ հարկ է խոստովանել թէ՛ զուցէ ընտրելագոյն մասն՝ որ անշուշտ կրնար աւելի զո՛ր ընել զհանճար և զգիտութիւն՝ զեռ եւս թաքուն մնացած է, ծածկուելով յանմուտ խորանորոք քարայրից, ուր անապատաւորքն ուղեցին թաղել իրենց փառքը:

Եղեւնք միայն քանի մի նշանաւոր անձանց երկերն՝ մասնաւորաբար յոյն եկեղեցւոյ և մատենագրութեան մէջ. յորոց առաջնութեան պատիւը կ'ընծայենք Պալլատրոսի (367—420), բարեկամի սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի և եպիսկոպոսին Հեւենպոլոյ: Ապրեցաւ նա ի Թեբայիդ, և միայնաւորեցաւ ի Սկիտէ. աշակերտ էր Եւաղրի և Դորոթէոսի, և բարեկամ՝ Նեղոսի: Ընկերակից ունէր յայնմ առանձնութեան՝ զհարազատ եղբայրն և զբաղմութիւն սրբոց անապատաւորաց՝ որոնց վարքը զրեց և խրատներն մեզի հասուց: Իր գրուածներն՝ եկեղեցեաց մէջ հրապարակուաւ կը կարդացուէին:

Եւաղր պոնտացի († 399) աւարտեց Պալլապիոսի երկասիրութիւնը:

Հերակլիտոս (402) որ ի Կիպրոսէ եկաւ ի Սկիտէ, և ապա եպիսկոպոս եղաւ Եփեսոսի, առաջին հեղինակ է Պարտեզ (Παρθεσιος) կոչուած հաւաքման:

Տիմոթէոս արքեպիսկոպոս Աղեքսանդրիյ, որ ըստ Սոզոմենայ՝ զրած է զպատմութիւն վարուց անուանի ճգնաւորաց և միանձանց, և որ ձեռուընիս հասած չէ: Կորսուած է նմանապէս՝ հռչականուն թեոգորոսոսի († 458) Աստառածասէր պատմորիսն (φιλόθεος ιστορις) երկասիրութիւնն, որ էր Քաղաքավարորդիսն ձգնառարաց (ἀστυεργητολίτις):

Բայց հասած է մինչև առ մեզ Յովհաննու Մոսկոսի Մարգաստանն հոգեւոր: Անապատէ անապատ այցելէն ետքը, յԱսորիս, յԵգիպտոս, յԱփրիկէ և մինչև յարևմուտս, յորինեց այդ երկը՝ Սրբոյն Սաբայ մենարանին մէջ, զոր և ընծայեց Սրբոյն Սոփրոնիոսի Երուսաղեմի, կոչելով իր հաւատարիմ և սրբազան օրդին. որ և նա իւր կողմանէ աւելցուց այդ գրուածքին վրայ զտարեգիրս Թեբայիկայ և զՏրամախօսութիւնս Սրբոյն Գրիգորի, ինչպէս յիշեցինք: Յառաջ և քիչ յետոյ քան զՄոսկորոնիոս՝ երեցան Յովհաննէս Ելիմաքոս և Անաստասիոս փնայեցի, որք երկիւրած և նուիրատու սիրով և եռանդեամբ ի սի հաւաքեցին ինչ որ տեսնել և լսել էին Թեբայիկայ վերջին հրաշալեաց վրայ և սինէական լերին և Սիւրիոյ միայնանոցաց, — Կը թողունք յիշատակել ասոնցմէ ետքիններն:

Բայց ինչպէս Սրբոց վկայագրութիւնք, այս օրբազան և մեծարոյ երկասիրութիւնք ալ ունեցան և կրեցին իրենց հաւածանքը. վասն զի Կոստանպին Կոյրոնիմոս և Խուժանն պատկերամարտից և այլք՝ իրենց յաջորդք յիշխանութեան և յատելեաց պատկերաց օրբոց և ըրիտոսական կրօնից ճշմարտութեան, կուռեցան անոնց պէմ և ջանացին բնաջնջ ընել յաշխարհէ:

Փոռայ ժամանակ և անկէ ետքը՝ կրօնական կերպարանափոխութիւն մը, արեւելից և արեւմտից անյղպետը՝ ունեցաւ իր ազդեցութիւնը նաև սրբախօսական մատենագրութեան վրայ: Մետափրաստեանց դարն և պարսկայն էր այն, բայց բարեբաղդաբար արդէն կազմաներպուած էր այն ասոնն յոյն վկայագրութիւն կամ յայսմաւորք, սուրբն թեւադրոս Սլաւիկ՝ իններորդ դարուն, սեւեբ

էր և մեզի տառնդեց թէ երկոտասան ամս
բողջ հատորը անոնցմէ կը պահուէին եկե-
ղեցեաց մէջ ընթերցանութեան համար. և
այդ պատուական և ընտիր յիշատակարան՝
յարեւելից անցաւ յարեմոտս, Բոլլանդեան
հմուտ և բազմախառտակ վկայազորդաց ձեռքը :
(Շարայարեղի)

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՆՏՐԻ ՅԱՐԵՒԵԼՍ

(Տես յէջ 255).

ԻԶ

Մեծ ու փոքր Արարատ . — Տեսարանն և կազմութիւնն . — Սարդար—Բուշաք
կիրճը . — Վերելք . — Մեր բանակատեղին . — Նկարագեղ տեսիլ վայրացն . —
Մաղբանք և աղօթք կողակաց :

3 Յուլիս. Կը հասնիմք յԱրալըզ, որ
Մեծ Մասեաց տորոտը կառուցուած զիւզ
մ' է, 832 մետր բարձրութեան վրայ, ու
բով ճամբայ ելլելնէս . ետքը՝ կրնանք ըսել
թէ անմիջապէս վերելքն ալ կը սկսինք :

Հանգիստ ճամբայ մը կը տանի զմեզ
մինչ ի Սարդար—բուշաք. բայց բաց ի փշա-
լից թուփերէ երկիրը ուրիշ բուսականութեան
հետքը չունի : Բիւրատըր գեղեցիկ մողէզք
(Phrynocephalus Raddei) ապիտ անդին
կը վազվրտեն, նոյնպէս գեղեցիկ միջտըք՝
յորս հոչակեալ է *P'halangium araneodes*
կոչուածը : Օթեանը հեռի է և դժուարուտ.
զի բաց յարազ վերելից՝ ծարաւ ալ դժըն-
գակաբար կը նեղուինք, և տեղ մը աչուր-
նիս չի հանդիպիր ջրոյ նաև փոքրիկ քանակու-
թեան մը : Տեղւոյն ցամաք նկարագիրն ան-
տարբեր կ'ընէ զիս արօտագեղ վայրացն՝ որոց
կը հանդիպիմք, և երկվարաց բազմաթիւ ե-
րամակին՝ որ զուլակել կու տան թէ մօտեցած
ենք կողակաց բանակեաղին՝ որով մեր կրած
զժուարութիւններն լմննալու վրայ են :

Հարբաղապետ մը կը փութայ առաջ անց-
նիլ ծանուցանելու մեր ժամանումը. ու երբ

ժամը երկուքին կը հասնինք՝ ուղղակի կ'ա-
ռաջնորդեն ի վրան սպային, և նա ամենայն
մեծարանք և սիրալիր ընդունելութիւն կը
ցուցընէ, մինչև որ ժամանեն կարաւանն և
մեր յատուկ վրանաց հանգերձանք : Տեսնե-
լով հոն ջուր և դալարի՝ որ գեղով և զովու-
թեամբ կը թուին մրցիլ, ինքզինքս արջայու-
թեան մէջ փոխադրուած կը կարծեմ. որով-
հետև ջանկէզուրի ամենագեղ անտառներէն
տողին՝ աչքերս տեղ մը տեսած չէին այսչափ
բազմութիւն և շնորհ ծաղկաւտ, և երբեք
թոքերս շտեմարանած չէին այդչափ կենդանի
և մաքուր օդոյ պաշար :

Ելինէ Ռերկիւ զօդգիրացի աշխարհագիր՝
մեծանուն կարլ Ռիտտէր գերմանացւոյն հե-
տեւելով կ'ըսէ, թէ Արարատ լեռը կեդրոնական
սրածայր մ'է բարձր ուրահարթից՝ որ հին
աշխարհին մէջ տարածուած են՝ Բարեյուսոյ
դիտիւն մինչ ի կիրճն Բերինիի, և կը բար-
ձրանայ ընդ արևմտեան երկայնութիւն Երաս-
խայ և Եփրատայ միջոցն եղող հրաբխային
լեռանց շղթայից :

Արարատ, կամ ի Հայոց տրուած Մասիս
անուանք, մեծութեան և վսեմութեան գա-